

Vass Johanna

A művelődés keretei és intézményei a dualizmus korában

■ A társadalmi szerveződés alapkérdései, az ország teljesítőképesége, a fellendülés, a versenyképesség alapvetően függ az oktatási és tudományos beruházások mértékétől és minőségétől. A kiegyezés utáni magyar kormányok a polgárosodás reformkori programjának jegyében nagyszabású kultúraszervező tevékenységet folytattak, melynek eredményeként máig ható módon lefektették a tudomány, az oktatás, a kultúra területén annak az intézményrendszernek az alapjait, amely biztosította a korszakban meginduló gazdasági, tudományos fejlődést, valamint az állam számára a szükséges szakemberek képzését, utánpótlását. Ezek az erőfeszítések nem történtek azonban áldozatok nélkül.

A kiegyezést követően hamar eldöntendő kérdéssé vált, hogy képes-e az önrendelkezését (nagyobbrészt) visszanyert nemzet annak a programnak a megvalósítására, amely az oktatás és a kultúra különböző szintű intézményei révén kívánta reprezentálni a nemzet nagyságát és életképességét, megfelelve a korábbi reformnemzedékek célkitűzéseinek. Elsőként az 1867-ben újra miniszteri tisztséget vállaló Eötvös József báró képviselte azt az álláspontot, hogy a kormánynak „erején felül is” támogatnia kell a köz- és a felsőoktatás ügyét, majd – halálát követően, 1872-től – a helyére lépő Trefort Ágoston valósította meg elődje programját. Az erőfeszítéseket kísérő ellentmondások és feszültségek részletes elemzésére jelen írás keretei között nincs lehetőség; éppen csak felidézzük Pulszky Ferenc felszólalását az 1873. évi költségvetési vitában, mint amely érzékelteti, hogy a korszak fejlesztései komoly és elszánt döntést, sőt áldozatokat kívántak: „Midőn 1867-ben a kiegyezés megtörtént és a nemzet urává lett a maga sorsának, két különböző felfogás nyilatkozott akkor államférfiaink sorában [...] Az egyik nézet az volt, hogy rövid léptekkel kövessük hátul a többi nemzet diadalmenetét a civilizáció felé; hogy [...] csak a feleslegről tegyünk investíciókat, iskoláink, felsőbb

tanintézetekünk egyetemünk várjon, míg meggazdagodunk. [...] maradjunk kicsinyek, ne csináljunk adósságokat: s megélhetünk. [...] a kormány s a nemzet a másik utat választotta. Érezte elmaradását, látta, hogy el kell pusztulnia, vagy lesz belőle nagy nemzet; ez pedig nem lehet másként, mint nagy áldozatok árán.”¹

Visszatekintve, a dualizmus korának szellemi és anyagi beruházásai mennyiségüket és átfogó voltukat tekintve is tiszteletre méltó erőfeszítésekről tanúskodnak. Rövid áttekintésünk során ezek előtt az eredmények előtt tisztelgünk.

A modernizálódó állam és társadalom művelődési igényeinek megfelelően elsőként említhetjük az oktatás – elemi szinttől egészen a felsőfokú intézményekig terjedő – átalakítását és kibővítését. A korszak polgári társadalmának műveltségelmélete az „általános műveltség” ideájában fejeződik ki, ami egyúttal politikai fogalom is volt, amennyiben az alapvető politikai jogokban való részesedés előfeltételét is jelentette. A választójogot ugyanis a vagyoni cenzus mellett műveltségi cenzushoz is kötötték. A magyarországi műveltségfogalom német eredetre vezethető vissza, amennyiben a (német) polgári nemzet kinevelésnek elméleti alapjait először Schiller és Fichte vázolta fel, majd Humboldt vetette meg a „humanista műveltségelmélet” kidolgozásával, végül Herbart dolgozta ki az ennek alapján álló oktatási elveket. Ez az eszmény a „szellemi elit” megteremtését tűzte ki céljául; az oktatási rendszerben ennek felelt meg az általános műveltséget adó, nyolcosztályos humán gimnázium. Az állam fennhatósága és érdekei mentén kialakul az országosan azonos színvonalat biztosító elemi oktatás rendszere, illetve a helyi vagy szakterületi igényű középszintű oktatás. 1878-tól a reáliskolák nyolcosztályossá válnak, megjelenik a kereskedelmi középiskola, majd 1885-től a felsőkereskedelmi iskola típusa. A meggyorsult gazdasági fejlődésnek és az állami hivatalok szakember-

igényének növekedésével ezek az iskolák 1883-tól több állami kishivatalnoki állás betöltésére is jogosítanak, a felsőoktatás intézményei felé azonban nem nyitott utat a polgári iskolák elvégzése. Az általános műveltséget tanúsító érettségi így rétegmeghatározóvá és forrásává válik bizonyos privilégiumoknak, például a választójognak és az egyéves önkéntes katonai szolgálatnak, illetve ez lesz az alapja a végzettség értelmiségi volta hivatalos elismerésének, valamint a községi képviselő-testületekbe történő bejutásnak. Az általános műveltséget biztosító gimnáziumok és a polgári iskolák mellett továbbá fokozatosan megjelennek – a fejlődő gazdaság érdekeinek megfelelően – a különböző középfokú iparági szakiskolák, például 1879-től az Állami Középipartanoda, valamint különböző (mező) gazdasági középiskolák.

Az államilag kodifikált műveltség szintek kötelező érvényűvé tételére az oktatásban előírtan alkalmazandó állami tanterv volt hivatva az iskolarendszer egészében. A tanterv érvényesülésének ellenőrzésére pedig létre hozták az oktatás állami felügyeletének intézményrendszerét, amely felelős volt az állami tanterv színvonalának és szellemének érvényre juttatásáért az egyház által fenntartott iskolákban is.

Az 1870-es évek elején megindul a felsőfokú tanárképzés, a Tudományegyetem bölcsészkarának kifejlődése, elsősorban a tananyag differenciálódásával és új tanszékek alapításával. A jogi karon szétválik a jogi és államtudományi szak, új, specializált tanszékek nyílnak a politikai gazdaságtan, a jogtörténet, a jogfilozófia, az államszámviteltan és a statisztika oktatására. 1875-től az orvoskaron megszűnik az 1810 óta fennálló képzési rend, és ettől fogva csak egyetemes orvosdoktorokat képeznek, olyan új tanszékek felállítása mellett, mint az orvosi fizikai (1870), 1871-ben a kórszövettani, 1872-ben a második belgyógyászati; 1873-ban a fejlődéstan, az élet- és körvegytan, a gyermekgyógyászat kapott tanszéket, 1874-ben a fejlődéstan és a közegészségtan; 1878-ban nyílt a második bonctani, 1880-ban a második sebészeti és a második szülészeti intézet, 1883-ban a rendkívüli elmeorvosi, 1884-ben az általános kórtani. A korszakra jellemző, nagyarányú építkezések az orvosegyetemet is modernebb és tágasabb épületekkel, klinikai tömbökkel ruházzák fel. A gyógyszerészképzés fejlődésére jellemző az érettségi után előírt gyakorlat, mely két egyetemi tanfolyam után szigorú vizsgához kötötte a végzettség megszerzését.

A bölcsészkar korábban általános előkészítő tanfolyamból ekkor vált valódi egyetemi karrá. A természet-

tudományok – a kor igényeinek megfelelően – erősen voltak képviselve, önálló tanszéket kapott a vegytan, a geológia, az ásványtan, a matematika, a fizika, az antropológia valamint az állattan, növénytan, a csillagászat tudományterülete, és (kezdetben legalábbis) modernnek számító laboratóriumok, gyűjtemények alakultak a természettudományos megfigyelések elősegítésére.

A humán szakokon történő képzésre jellemző, hogy rendszeres és rendkívüli tanszékek sora alakult a régiek mellé: 1870-ben a második magyar történeti, a neveléstani, 1872-ben az altáji összehasonlító nyelvészeti, a műtörténeti, 1873-ban az indogermanisztikai. 1876-ban szétválik a magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti képzés, 1879-ben pedig az egyetemes történeti tanszéket ó-, közép- és újkori történeti tanszékre osztják. 1881-ben megalakul a második filozófiai, 1886-ban – az 1869 óta fennálló olasz és francia mellett – angol irodalmi és nyelvi tanszék indul.

A hallgatói létszám növekedése a kiegyezést követően hamarosan felveti egy második tudományegyetem alapításának szükségességét. Budapest után Kolozsvárra jön létre ez az intézmény 1872-ben, jogi, bölcséleti, orvosi és természettudományi karokkal, egyúttal megszüntetve a korábbi jogakadémiát és orvostani intézetet. A tanszékek élére a kor legjobb szakembereit hívták meg, továbbá a nagyarányú építkezések, felszerelések – főleg 1880 után, az orvosi és természettudományi karokon – lehetővé tették, hogy ezen intézményben valóban magas színvonalú kutatási központok alakuljanak.

Megemlítendő, hogy 1874-ben, Zágrábban megalakult a harmadik egyetem, a horvát oktatásügy azonban független volt a magyartól, az egyetemet osztrák mintára szervezték meg, aminek nem volt köze a magyar felsőoktatáshoz.

A műszaki felsőoktatás szintén a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan indult rohamos fejlődésnek. A reformkor óta létező József-ipartanoda, mely a provizórium idején politechnikumként (főiskola) működött, 1871-ben egyetemi rangra emelkedett, mérnöki, gépészmérnöki, építészeti és vegyészeti szakosztályokkal, valamint egy év általános (egyetemes) előkészítő szakosztállyal. Ugyanitt oktattak mezőgazdasági, műipari, kereskedelmi ismereteket is. A felsőoktatásra jellemző, egyetemi jellegű, teljes tanszabadság az ipar szempontjából viszont kevésbé volt eredményes, így 1873–1874-ben, majd 1883-ban átszervezték az egyetemet, szigorították a tananyagot, megemelték a tanulmányi időt, megszüntették az előkészítő általános tanfolyamot, és a mérnöki diplomát vizsgához

kötötték. Mindezen átalakításoknak köszönhetően a Királyi József Műegyetem az 1890-es évek elejére – a hallgatói létszámot tekintve – a világ harmadik műszaki egyetemévé vált.

A hagyományos jogászképzés is átalakításon ment keresztül: a régi típusú jogakadémiákat egyetemi rangra emelték, de doktorálni csak az állami egyeteme(ek)n lehetett, így a hajdani jogakadémiák már a XIX. század végére erősen lecsökkent hallgatói létszámmal működnek, és fokozatosan elsorvadnak.

Az ipar egyéb területein a selmeci Bányászati és Erdészeti Akadémia, míg a mezőgazdaság területén 1874-től a Magyaróvári Magyar Királyi Gazdasági Akadémia biztosította a szakemberképzést; ez utóbbi az érettségit követő egy év gyakorlat, valamint kétéves elméleti képzés után adott főiskolai szintű oklevelet. 1884-ig a képzés párhuzamosan magyar és német nyelven folyt, utána kizárólag a magyar lett az oktatás nyelve. Az Állatorvosi Tanintézet 1890-re szintén akadémiai rangot nyert, a képzési idő négy évre emelkedett.

A központilag szervezett és irányított oktatási rendszer kialakulása mellett ebben a korszakban jönnek létre a legnagyobb, állami fenntartású közgyűjtemények (könyvtárak, múzeumok, levéltárak) is. Mindenekelőtt a Nemzeti Múzeum – amely az országgyűléstől 1867 óta évi százezer forint dotációban részesül – indul gyors fejlődésnek. 1871-ben az állam megvásárolja az Esterházy-gyűjteményt, amely egy leendő Országos Képtár anyagát képezi, s már ekkor lerakják az alapjait a majdani Iparművészeti Múzeumnak is az iparanyag 1872-től meginduló gyűjtésével, 1877-ben pedig megalakul az Országos Tansermúzeum is.

Az ország vezető könyvtára az Országos Széchényi Könyvtár, ami a reformkor óta jogosult a köteles példányok gyűjtésére, s az 1880-as évek végére közel félmillió kötetes állományt mondhat magáénak. A könyvtár kéziratárában a nagy értékű kódexek, levéltárában nemesi családok levéltárai nyernek elhelyezést. A Tudományegyetem könyvtára szintén a korszakban kap – a nagyarányú egyetemi építkezések nyomán – új palotát. A nemzeti könyvtár, illetve az egyetemi könyvtár mellett a legnagyobb gyűjtemények az Akadémia, a Képviselőház, a Statisztikai Hivatal, illetve a Műegyetem könyvtárai, melyek egyenként nagyjából félszázezer kötetes állományokat gondoznak, és gyűjteményeik fejlesztésére rendszeres állami ellátmányban részesülnek. 1874-ben újjászerveződik az Országos Levéltár, amely, kiegészülve a korai századok – korábban Bécsben őrzött – igazgatástörténeti levéltári anyagával, a

volt kormányhatóságok levéltáraival és irattáraival, továbbá az időközben Budapestre szállított magyar és erdélyi kancelláriai, valamint erdélyi főkormányiszéki levéltárak anyagával, a magyar történelem legjelentősebb kutatási bázisává válik (noha a gyarapodásnak és a megnövekedett feladatoknak megfelelő elhelyezés és tárolás csak jóval a tárgyalt korszak után, 1923-ban fog megoldódni).

A korszakban az új magyar állam gazdasági érdekei szerint megindul a kutatóintézetek felállítása is. 1869-ben létesül a Földtani Intézet az államterület geológiai viszonyainak felmérésére, 1870-ben a Meteorológiai Intézet, amely megkezdte az időjárási megfigyelőállomások országos hálózatának kialakítását, továbbá 1880-ban működni kezd a mezőgazdaság szempontjából fontos Országos Filoxéra Kísérleti Állomás, amely 1890-ben Állami Rovartani Állomássá alakul. 1881-ben hozzák létre a Borvizsgáló Állomást, amelyet a következő évben Vegykísérleti Állomássá minősítenek; ez lesz az alapja a későbbi Országos Chemiai Intézet és Központi Vegykísérleti Állomásnak, 1892-ben. 1887-ben indul a Budapesti Vetőmagvizsgáló Állomás tevékenysége. Az itt említett intézmények eleinte szerény körülmények között és alacsony dotáció mellett működnek, de a szervezeti alapok mindenesetre megteremtődnek a gazdasági tudományok igényeinek kielégítésére.

A tudományos kutatás központi intézményeinek kiépülésével párhuzamosan országos hatókörű tudományos és szakmai egyletek is szerveződtek, részben a társadalmi és szakmai bázis kiszélesítésére, részben az országos szinten szétszórta működő tudományos, szakmai tevékenységek összekötésére és nyilvánosság-hoz való közvetítésére.

Az egyletek egyesítették tagságukban a vonatkozó tudományterületek legnevesebb szakembereit, illetve az azt helyi szinten művelő lelkes és ambiciózus amatőröket is. Fontos feladatuk volt, hogy a vidéki szakemberek munkáját és eredményeit bekapcsolták a szakma országos vérkeringésébe, ugyanakkor megismertették velük az országos kutatás legújabb eredményeit. Az egyletek, egyesületek, tudományos társaságok vezetésében nemegyszer országos szakmai és politikai tekintélyek is részt vettek, ezáltal is terjesztve a szélesebb, laikus kör felé a hivatalos tudomány világnézetét és politikai koncepcióját. Ugyanakkor részvételükkel lehetőség nyílt az egyes szaktudományok szempontjainak megjelenítésére az országos szakpolitikákban, továbbá országos kapcsolatrendszer alakult az adott

tudományterület szakemberei között, főként a szakmai társulatok vidéki vándorgyűlései, illetve a különböző szakmai folyóiratok nyilvánossága révén.

A korszakban alakult legfontosabb, országos egyletek: 1867: Magyar Történelmi Társulat, Magyar Mérnök és Építész Egylet; 1872: Magyar Gyógyszerészegylet; 1873: Magyar Földrajzi Társaság; 1876: Országos Régészeti és Embertani Társulat, Budapesti Philológiai Társaság; 1879: Magyar Jogászegylet; 1880: Állatorvosok Egyesülete; 1883: Magyar Heraldikai és Genealógiai Társulat; 1888: Magyar Néprajzi Társaság. Mindezek kiegészítették a korábban, még a reformkorban vagy a Bach-korszakban létrehozott tudományos társaságok – a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése (1841), a Budapesti Királyi Orvosegylet (1842), a Természettudományi Társulat (1844), a Magyarhoni Földtani Társulat (1851), az Országos Erdészeti Egylet (1851, illetve 1866), az Erdélyi Múzeumi Egylet (1859) – tevékenységét.

Súlyukat növeli az a körülmény, hogy csaknem valamennyi egyesület előbb-utóbb megindította saját folyóiratát: 1867-ben indult a *Századok*, 1868-ben az *Erdészeti Lapok*, illetve a *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1869-ben a *Természettudományi Közöny*, 1872-ben a *Magyar Mérnök és Építészegylet Közönye* (később *Havi Értesítője*), 1873-ban a *Földrajzi Közlemények*, 1876-ban a *Magyar Könyvszemle*, 1877-ben az *Egyetemes Philológiai Közöny*, 1879-ben az *Archaeologiai Értesítő*, valamint a *Jogászegyleti Értekezések*, 1883-ban a *Turul*, 1890-ben az *Ethnographia* című folyóirat. Az említett lapok az adott szakterület legújabb és legfontosabb kutatási eredményeit publikálták, teret adva a tudományok fejlődésének, illetve növelve annak társadalmi súlyát.

A tudományszervezés mellett az irányítás kevésbé volt központosított. Az oktatásügy egésze a Vallás- és Közoktatási Minisztérium irányítása alatt állt, a tudományos kutatás irányítása megoszlott az egyetemek, főiskolák, illetve az egyéb minisztériumok – Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, Pénzügyminisztérium – alá rendelt kutatóintézetek és állomások, valamint a társadalmi alapon szerveződött országos szakmai és tudományos egyesületek között. A Magyar Tudományos Akadémia 1869-ben elfogadott új alapszabálya legfontosabb feladatául a tudományok művelését és terjesztését határozta meg. Noha szervezeti és anyagi források híján az Akadémia önálló kutatásokat, fejlesztéseket nem tudott finanszírozni, de társadalmi súlyával, hitelével és főleg az általa kiírt pályázatok révén, valamint kiadványok megjelen-

tetésével a már folyamatban lévő kutatásokat értékelte, minősítette és ezáltal – közvetve – irányította is.

A központilag, adminisztratív úton létrehozott, illetve országos szerepet ellátó intézmények mellett gyorsan megjelentek és szaporodtak a kultúra helyi igényeket szolgáló és helyileg fenntartott szervezetei, elsősorban a könyvtárak és a múzeumok. A statisztika szerint 1885-ben 1245 közkönyvtár működött Magyarországon. Igaz, ezek többsége egyházi és iskolai fenntartású, tehát használatuk korlátozott volt. A XIX. század végének igényeihez igazodó, modern közkönyvtár („public library”) azonban ekkor még nem jelent meg, kivéve talán az 1883-ban megnyílt szegedi városi könyvtárat, amely Somogyi Károly esztergomi kanonok hagyatékának köszönhetően fektette le egy modern könyvtár alapjait a város számára.

A korszakban gyors ütemben létesültek a helyi nyilvános múzeumok, amelyek részint helyhatósági alapításúak, részint helyi vagy regionális múzeumegyletek. Alapításuk és fenntartásuk mögött régészeti, történelmi társulatok álltak, és értékes régészeti, illetve helytörténeti anyaggal rendelkeztek. A törvényhatósági vagy mezővárosi levéltárak tudományos-kulturális rangja is emelkedett, miután az általuk őrzött iratanyag egyre inkább felértékelődött mint a tudományos kutatás forrása, különösen a Történelmi Társulat vidéki vándorgyűléseinek résztvevői által folytatott és bemutatott kutatásoknak köszönhetően.

Meg kell még említeni – noha nem tartozik a központilag tervezett és alapított intézményi struktúra körébe, de árnyalja és kiegészíti annak tevékenységét – a szintén helyi alapítású társadalmi és kulturális egyletek sorát. Ezek között (az orvos-gyógyszerész egyletek, vidéki, úgynevezett természettudományos társulatok, népiszkolai tanítóegyletek, helyi történelmi és régészeti profilú egyesületek mellett) elsősorban a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyletet (1882), illetve az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egylet (EMKE, 1885) megalapítása érdemel figyelmet, melyek szervesen illeszkedtek Eötvös József 1867-es koncepciójába az „önkéntes népnevelési egyletek” felállításáról. Noha az eredeti célkitűzése ezeknek a népoktatási rendszer kiegészítéséül egy szélesebb, laikus műveltség közvetítése lett volna a társadalom szélesebb rétegei felé, jellemzően és főként a nemzetiségi területeken a magyar nyelv terjesztését, művelését vállalták fel eredményesen, és ezáltal szolgálták – kulturális teljesítményének magasabb fokával, illetve történeti érvekkel alátámasztva – a magyarság szupremáciájának képviselését és biztosítását.

Mindazonáltal a helyi művelődési egyletek többnyire szorosan kapcsolódtak a megfelelő, országos vagy központi intézményekhez, mivel vezetőik egyszersmind tagjai voltak az országos tudományos társulatoknak is, valamint tanulmányok, monográfiák szerzőiként megteremtették az eleven kapcsolatot a helyi és az országos szintű tudományosság, illetve szakmai közélet fórumai között.

Végül, de nem utolsósorban meg kell emlékeznünk a XX. században világhírűvé váló felsőfokú magyar művészképzésről, illetőleg a művészet- és a zenetudomány intézményrendszerének megalapozásáról is. 1875-ben Liszt Ferenc és Erkel Ferenc vezetésével megalakul az Országos Zeneakadémia; az 1866-ban alapított Országos Színészeti Tanoda 1888 után a Zeneakadémiával összevonva működik tovább. 1872-ben megalakul a Mintarajziskola és Rajztanárképző, melyen 1883-ban alapítanak festészeti mesteriskolát Benczúr Gyula vezetésével, 1885-ben pedig női festészeti tanfolyam is indul. 1880-ban megalakul az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola.

Talán e rövid összefoglaló nyomán is érzékelhető, hogy a dualizmus korának kezdetén a magyar állam, illetve társadalom milyen hatalmas erőfeszítéseket tett – mind mennyiség, mind minőség tekintetében – a művelődés kereteinek és országos, valamint helyi intézményhálózatának kialakítására.

IRODALOM

SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon 2. Bp., Századvég, 2010*

Magyarország története 1848–1890, II. Főszerk. KOVÁCS Endre, Bp., Akadémiai, 1979

Magyarország története 1890–1918, II. Főszerk. HANÁK Péter, Bp., Akadémiai, 1978

JEGYZETEK

- 1 PULSZKY Ferenc *felszólalása [a Képviselőházban, az 1873. évi költségvetés tárgyában, 1873. január 21.] = Az 1872. évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés Képviselőházának Naplója. Szerk. NAGY Iván, Buda, 1873, 148. Idézi SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon 2. Bp., Századvég, 2010, 576.**